

Jubilejno leto in 450. obletnica izida prve slovenske knjige

dr. OTO NORČIČ, redni profesor
Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta,
Kardeljeva ploščad 17, SI-1101 Ljubljana

IZVLEČEK

Prva slovenska knjiga je bila natisnjena l. 1550 za časa reformacije. V tem obdobju se je na Slovenskem začel razvijati nov družbenoekonomski sistem: nastajale so manufakture, širiti sta se začeli obrt in trgovina, slovenske dežele so se začele vključevati v evropske gospodarske tokove. Primož Trubar je z drugimi protestantskimi pisci (Dalmatinom, Bohoričem in Kreljem) v drugi polovici 16. stoletja napisal in dal natisniti več kot 50 knjig. Sam jih je napisal več kot 25. Vrh protestantske književnosti tega stoletja je Dalmatinov prevod celotne Biblije, ki je izšla l. 1584. To epohalno delo protestantov se iz samih vrhov cerkvene hierarhije RKC tudi dandanašnji poskuša razvrednotiti, kot da še zmeraj stoji na pozicijah nerazumnega dejanja T. Hrena, ki je naredil s požiganjem slovenskih knjig l. 1600–1601 pravi kulturni genocid.

Danes, v času ekumenizma, bi pričakovali drugačno držo RKC, toda v praksi ni tako in tej večinski cerkvi na Slovenskem gre prej za unionizem, kot pa za ekumenizem.

Protireformacija ne samo da je vsaj za 150 let prekinila izdajanje slovenskih knjig, ampak je tudi zaustavila ekonomski razvoj in kasneje pospešila izseljevanje Slovencev v tujino. Protestanti niso nameravali ponemčiti Slovencev, kot se jim očita, ampak kvečjemu ohraniti slovensko ozemlje in pomnožiti število slovenskega prebivalstva, ki so mu katoliški sosedje ob raznih zgodovinskih priložnostih trgali dele ozemlja in ga potujčevali. Avtor navaja primer skandinavskih narodov, ki so večinsko sprejeli protestantizem, se jezikovno osamosvojili in ekonomsko in demografsko razvijali, tako da so danes v tem pogledu precej močnejši od Slovencev, ki pa jih v 16. stol. ni bilo dosti manj od nekaterih skandinavskih narodov.

Ključne besede: protestantizem, prva slovenska knjiga, šolstvo, tiskarstvo, protireformacija, kulturni genocid, ekumenizem, unionizem, marginalizacija, protestantska tradicija

ABSTRACT

CELEBRATION OF THE 450TH ANNIVERSARY OF THE PUBLICATION OF THE FIRST SLOVENIAN BOOK

The first Slovenian book was printed in 1550 during the Reformation. During this period a new socio-economic system began to take shape in Slovenia: the emergence of small workshops sparked the expansion of handicrafts and trade, propelling the Slovenian provinces into European economic currents. In the second half of the 16th century, various Protestant writers (Dalmatin, Bohorič and Krelj), with Primož Trubar at the fore, wrote and published more than 50 books. Primož Trubar himself authored over 25 books. Protestant literature of this century reached its peak with Dalmatin's translation of the Bible in its entirety, published in 1584. Even today the leadership of the Roman Catholic Church (RCC) is trying to diminish the value of this glorious epoch of Protestantism, as if

it were still being guided by T. Hren, who committed thorough cultural genocide by burning Slovenian books in 1600-1601.

Today, at a time of ecumenicism, one would expect a stance by the RCC different from that demonstrated in practice; this dominant church in Slovenia appears to be interested in unionism rather than ecumenicism.

It not only suspended the publication of Slovenian books for at least 150 years; the anti-Reformation also halted the economic development of Slovenes, later on accelerating the immigration of Slovenes to foreign countries. The Protestants did not intend to Germanise the Slovenes, of which they were accused, but to preserve Slovenian territory and increase the Slovenian population, who were deprived of nationhood and whose land was continually stolen by their Catholic neighbours on a number of different occasions. The author quotes the example of Scandinavian countries which, by and large, embraced Protestantism, gained linguistic independence and demographically developed to the extent that they are much stronger than the Slovenes today (whose numbers in the 16th century were not significantly smaller than that of certain Scandinavian nations at that time).

Key words: Protestantism, first Slovenian book, education, printing, Anti-Reformation, cultural genocide, ecumenicism, unionism, marginalisation, Protestant tradition

Jubilejno leto 2000 nam prinaša številne spodbude in povode, da se ozremo na pomembne dogodke iz davne preteklosti; istočasno pa postavlja pred nas potrebo, da z današnjega zornega kota in stoletnih zgodovinskih izkušenj slovenskega in drugih narodov osredotočimo naše premišljevanje na mnoge, na videz manj pomembne dogodke, ki nas spremljajo v današnjem času, ki pa vendarle imajo svoje prave korenine v daljni preteklosti.

Krščanski svet ima posebej številne razloge, da se v tem letu povrne v davna leta svojega nastanka in ustrezno temu ovrednoti delovanje številnih verskih skupnosti v tem dolgem zgodovinskem obdobju. Ne da bi zmanjševali pomen drugih dogodkov, ki so za širšo svetovno krščansko skupnost nadvse pomembni, se bomo v tem kratkem zapisu osredotočili na tiste dogodke, ki so za slovenski narod, tako z verskega kot tudi kulturno zgodovinskega vidika nadvse pomembni, morda celo usodno pomembni za zgodovinski obstoj slovenskega naroda.

V mislih imamo dogodke izpred 450 let. Šestnajsto stoletje je bilo v zgodovini Slovencev zelo pomembno. Pomembno je bilo zato, ker je v takratni slovenski družbi prišlo do družbenoekonomskih sprememb v proizvodnji materialnih dobrin na eni strani in do zelo pomembnih sprememb v duhovnem in sploh družbeno-političnem življenju.

Že v začetku 16. stol., posebno pa v drugi polovici tega stoletja, je na Slovenskem ozemlju prihajalo do vzpostavljanja novega družbenoekonomskega sistema. Nastajale so prve manufakture in močno sta se začeli širiti obrt in trgovina. Preko slovenskega ozemlja so potekale pomembne trgovske poti iz jugovzhodne Evrope proti Italiji in tudi proti nemškimi kneževinam, kakor tudi v obratni smeri. To je spodbujalo nastanek in razvoj zgodnjega kapitalizma tudi na Slovenskem. To pa pomeni, da smo se Slovenci v 16. stol. brez večje zakasnitve, v tem ožjem materialnem smislu, začeli enakopravno in uspešno vključevati v širše gospodarske povezave, ki so kasneje postale prevladujoči produkcijski način, ki ga danes imenujemo kapitalistično gospodarstvo in kapitalistični družbenoekonomski sistem. Danes radi govorimo o globalizaciji gospodarskega življenja. Zаметki današnje tesne povezanosti svetovnega gospodarstva v nedeljivo celoto so se pojavili že v tem 16. stoletju.

Živahni gospodarski oz. trgovski stiki in povezave slovenskih dežel s širšo Evropo

so v naše kraje prinesli tudi številne idejne in duhovne vplive, ki so usodno zaznamovali nadaljnji kulturno-zgodovinski razvoj. Vzpon kapitalizma, ki po svojem bistvu pomeni korenito reformo na področju gospodarjenja, je namreč spremljala tudi reforma na verskem področju. Znotraj prevladujoče rimskokatoliške cerkve so se začela različna verska gibanja, ki jih največkrat poimenujemo z "reformacijskim" gibanjem ali pa kar s protestantizmom. Protestantsko gibanje se je močno razširilo tudi na Slovenskem in dogodki znotraj tega gibanja so za kulturno-zgodovinski in tudi družbeno politični razvoj Slovencev največjega pomena. V mislih imamo delovanje protestantskih piscev, pridigarjev, šolnikov, tiskarjev in prvih bibliotekarjev, ki so v drugi polovici 16. stol. vzpostavljali temelje duhovnega, verskega in drugega življenja na podlagi pisane in govorjene slovenske besede.

Povod za tovrstno razmišljanje nam daje 450. obletnica izida prvih dveh slovenskih knjig, ki jih je leta 1550 napisal Primož Trubar v nemškem Rothenburgu ob Tauberi, kjer je takrat služboval, natisnil pa v Tübingenu.

"Cathecismus" in "Abecedarium" sta mejnika v kulturni zgodovini Slovencev, saj pomenita dejanje, ki je slovenski narod med prvimi v Evropi postavilo na najvišje možno mesto v vrsti tistih redkih evropskih narodov, ki so tako zgodaj začeli pisati v svojem materinem jeziku. In tema knjigama so sledile še številne druge Trubarjeve knjige, ki jih je preko 25 in v katerih je zaslediti začetke izvirnega pesnenja, pisanja nagovorov, posvetil in celo pisanje o organizacijskih in političnih nalogah slovenskega naroda, ki se prebujajo in se mora prepoznavno, kot slovenski narod, uveljaviti med drugimi narodi Evrope. Prav tako je zaslediti zgodovinsko poročanje v slovenščini, teološko razpravljanje in sestavljanje uzakonjevalnih besedil v slovenščini. Začenja se javna raba imena Slovenci in razglašanje pripadnosti prebivalcev različnih slovenskih pokrajin k skupnemu narodu, ki se imenujejo Slovenci. Lahko sklenemo, da so spisi Primoža Trubarja temelj in začetek postopnega zavedanja in nadaljnega razvijanja slovenskega naroda ter postavljanja družbeno-političnih zahtev v smeri ozaveščanja o narodni samobitnosti Slovencev.

Če k temu prištejemo še knjige Trubarjevih sodobnikov in naslednikov Krelja, Bohoriča, Dalmatina in kasneje Küzmiča in druge protestantske pisce, dobimo preko 50 knjig že v drugi polovici 16. stol., ki nas lahko samo navdajajo s ponosom in samozavestjo, da smo bili Slovenci v drugi polovici 16. stoletja sposobni takega velikega literarnega projekta z njegovim najimenitnejšim biserom Dalmatinovim prevodom celotne Biblije. To Knjigo knjig smo Slovenci dobili 1584. leta (po nekih podatkih 11. po vrsti) med prvimi narodi Evrope. Konec 16. stol. se je slovenski jezik že pojavil v tujih tiskih skupaj z nemščino, francoščino, angleščino in so najimenitnejše bibliografske in bibliofilske izdaje vsebovale podatke o Dalmatinovi bibliji in drugih slovenskih tiskih.

Tudi zaradi tega imamo Slovenci še dodatni razlog, da z vso spoštljivostjo praznujemo 450. obletnico izida prve slovenske knjige in se veselimo tega dejstva, ki je bistveno pripomoglo, da smo se uveljavili in obstali kot prepoznaven evropski narod. Danes lahko samo ugibamo, kaj bi se z nami zgodilo, če Trubar ne bi na jezikovnem in širšem kulturnem in celo družbeno-političnem področju naredil tega, kar je pojav prve slovenske knjige, in vsega drugega, kar je temu sledilo. Gotovo je umestno vprašanje, ki bi se lahko glasilo: ali bi mi danes govorili slovensko in ali nas ne bi podjarmili agresivni in številnejši sosednji narodi.

Visok jubilej prve slovenske knjige pa spominja tudi na manj prijazna občutja, ocene, nasprotovanja, marginaliziranja in zmanjševanje pomena tega dogodka. Taka negativna obravnavanja in ocene praviloma izvirajo iz ožjega kroga nekaterih kulturnih in znanstvenih delavcev in žal tudi iz samih vrhov cerkvene hierarhije rimskokatoliške cerkve. Pustimo zdaj pri miru nerazumno dejanje Tomaža Hrena konec 16. in v začetku 17. stoletja, ki je bilo pravi kulturni genocid, naperjen proti slovenskemu narodu in

izvršen v imenu neke druge krščanske vere kot tiste, ki so jo poskušali uveljaviti slovenski protestanti. Raje se osredotočimo na sedanjost in v tem času prevladujočo percepcijo fenomena slovenskega protestantizma v vplivnem delu slovenskega narodnega in institucionalnega mehanizma, ki ga predstavlja RKC.

Da bi jasneje doumeli razsežnosti te percepcije in naravnost dela slovenske družbe, si moramo priklicati v zavest nekatera gibanja, stališča in izjave, kakor tudi okoliščine, v katerih potekajo sodobni družbenoekonomski tokovi kakor tudi čustvovanja in verska naravnost in občutenost ter navsezadnje etična in moralna občutljivost povprečnega državljana Slovenije na eni strani in skrajna drža glede istih dogodkov in procesov dela državljanov sodobne Slovenije, predvsem tudi tistega dela vernikov, ki svojo versko pripadnost postavljajo nad nacionalno.

Kot primer lahko vzamemo pojav "ekumenizma", gibanja med krščanskimi cerkvami, ki se je začelo že v 19. stoletju in postopoma postajalo čedalje bolj vplivno posebno po letu 1948, ko so v Amsterdamu ustanovili Ekumenski svet Cerkva in se je temu gibanju pod pontifikatom Janeza XXIII. pridružila tudi prej omahujoča in delno odklonilno nastrojena katoliška cerkev. Še močnejši zasuk v prid ekumenskega gibanja pa je bil dosežen 7. 12. 1965, ko sta papež Pavel VI. in carigrajski patriarh preklicala medsebojno izobčenost katoliške in pravoslavne Cerkve iz leta 1054.

To gibanje za vesoljno edinost med kristjani in krščanskimi cerkvami je dobilo praktično uveljavljanje tudi na Slovenskem, kjer nekateri štejejo A. M. Slomška celo za predhodnika tega gibanja na Slovenskem in to predvsem zaradi tega, ker je kot mariborski škof l. 1851 ustanovil zedinitveno bratovščino sv. Cirila in Metoda. Dokončno so, kot vemo, slovenski škofje leta 1965 ustanovili ekumenski svet. V Prekmurju, kjer je največ različnih krščanskih verskih skupnosti na Slovenskem (katoliška, evangeličanska, binkoštna, baptistična, kalvinska in pravoslavna), pa vsako leto prirejajo Ekumenske pogovore. V tej smeri delujejo, ali so vsaj delovale, tudi teološke fakultete v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu.

V letu 2000 bi zato upravičeno lahko pričakovali, da bodo krščanske verske skupnosti na Slovenskem ravnale v soglasju s svojo ekumensko usmeritvijo. To bi seveda pomenilo njihovo večje poenotenje in sodelovanje v duhu evangelija brez poizkusa dominacije močnejšega nad šibkejšim. Kajti v tem primeru je konec ekumenizma in se začne uveljavljati unionizem (kot pravi visoki RKC dostojanstvenik).

V duhu ekumenizma in častitljive obletnice krščanstva bi zato na Slovenskem lahko pričakovali, da bo prišlo do večjega soglasja in spoštljivega odnosa do slovenskega protestantskega gibanja 16. stoletja in njegovih nespornih dosežkov na področju slovenske književnosti, verske reformacije in cerkvene organiziranosti, šolstva, bibliotekarstva in začetkov družbeno političnega in nacionalnega razvoja. Pomislimo na to, kako bi napredovala slovenska književnost in kultura nasploh, če bi se taka knjižna produkcija druge polovice 16. stol. nadaljevala z istim tempom tudi v 17. in 18. stoletju. Žal je bila nasilno zaustavljena in zato slovenski narod ni mogel in znal v polni meri izkoristiti Trubarjevega pohoda v Evropo in je zato zamudil v razvoju in zamuja vse do danes, vse tisto, kar dela severno in zahodno Evropo razvitejšo in naprednejšo od ostalega sveta.

In kaj se dogaja s Trubarjem in njegovimi epohalnimi dosežki za slovenski narod danes? Za večino Slovencev je Trubar vsekakor nesporna zgodovinska in kulturna osebnost in avtoriteta. Lahko bi rekli, da je Slovenec tisočletja. Toda še vedno se najdejo v določenih okoljih posamezniki, ki temu na različne načine oporekajo, pomen njegovega delovanja zmanjšujejo in marginalizirajo, če ne celo cinično karikirajo ali sploh zamolčijo.

Že leta 1997 sem v Panorami in internem glasilu društva Stati inu obstati zapisal:

Primer zmanjševanja pomena in vloge protestantizma se kaže tudi v izjavi

sedanjega ljubljanskega nadškofa, ki protestantom priznava zasluge le glede slovenskega jezika in prvih knjig v materinščini, takoj zatem pa postavi neosnovano tezo, da bi se Slovenci, če bi zmagal protestantizem, ponemčili. Kakšno nestrokovno in pristransko sklepanje in ocenjevanje! Nasprotno je kvečjemu res: če pogledamo majhne narode severne in zahodne Evrope od Fincev, Švedov, Norvežanov, Dancev in Holandcev, ki so približno istočasno doživljali svojo reformacijo kot mi, Slovenci, so ostali na svojem ozemlju s svojim jezikom, vzpostavili svojo državo, se normalno razvijali ter danes predstavljajo najbolj razviti del Evrope in sveta.

Trubarju bi bilo enostavneje širiti protestantizem na podlagi nemških knjig, če bi bil njegov cilj ponemčevanje. Nasprotno, njegovo gibanje je bila tudi borba za priznanje Slovencev kot naroda, in procesa, ki ga je začel za afirmacijo Slovencev kot naroda, ni mogla več ustaviti še tako militantna RKC, čeprav je z grobo silo, skupaj s posvetno oblastjo, tako rekoč z ognjem in mečem preprečila, da bi se uresničile Črtomirove želje, da... "tja bomo našli pot, kjer nje sinovi si prosti volijo vero in postave". Vera nam je bila vsiljena in postava prav tako. V kasnejšem zgodovinskem razvoju so nam, občutno ekonomsko prizadetim in številčno zmanjšanim, naši večinsko katoliški sosede ob ugodnih zgodovinskih trenutkih odščipali kos nacionalnega telesa, tako da smo zaradi nakazanih dogodkov in procesov, ki so se vrstili po obdobju protireformacije, danes Slovenci veliko manjši po številu kakor tudi po velikosti državnega ozemlja. Zato bi lahko nekdo postavil tezo, da je RKC na Slovenskem sokriva, da smo Slovenci številčno bistveno šibkejši, ekonomsko bolj zaostali in po površini ozemlja manjši, kot bi lahko bili, če bi zmagalo Trubarjevo gibanje.

In pred kratkim lahko ponovno beremo v tedniku 7 dni, kako visoki predstavnik RKC in doktor teologije ponavlja isto nerazumno trditev in to pot celo popolnoma izničuje Trubarjevo enkratno dejanje, ki ga predstavlja prva slovenska knjiga. Kaj si naj ob tem mislimo? In kaj lahko storimo? Ali naj v imenu zdravega razuma povabimo vse Slovence k plebiscitarnemu odločanju o zgodovinskem pomenu Trubarjeve prve knjige, ali pa pustimo, da nas občasno zlonamerneži in zaničevalci tega dosežka spravljajo v slabo voljo in ohranjamo dostojanstveno in pokončno držo, ki je posebno v sedanjem trenutku, ko se namenjamo v združeno Evropo, nujno potrebna. Tam še zmeraj prevladuje protestantska tradicija in bi naša pokončna drža bila nad vse pomembna, pa tudi prava izkaznica, da tjakaj spadamo, saj smo že v 16. stol. tam tudi bili!

Živimo v tranzicijskem obdobju, v času vračanja premoženja in popravljanja krivic. Bodimo pri tem početju preudarni in pravični in uporabljajmo pri tem enaka merila. Če vračamo premoženje RKC, storimo to tudi, ko gre za protestante in popravimo krivice, ki so jim bile storjene tudi v daljši preteklosti. Zato postavljamo vprašanje, ali ne bi kazalo npr. ostanke protestantske cerkvice v Govčah vsaj do neke mere ponovno obnoviti in postaviti kot dragocen kulturno-zgodovinski spomenik slovenskega protestantizma in celotnega slovenskega naroda. Dosedanji odnos do te cerkvice je tipičen primer zanemarjanja in zmanjševanja pomena protestantske dediščine, ne samo s strani RKC, ampak kar celotne nacije in njenih uradnih institucij. Ta cerkev je bila ena od redkih, ki so jo na novo zgradili protestanti v letih 1580–1590 v znamenitem in arhitektonsko zanimivem stilu, ki je bil zgodnji primer začetka renesančne arhitekture na Slovenskem in v Evropi. Zato bi jo kazalo vsaj do neke mere na novo postaviti in ohraniti zanamcem kot prvovrstni kulturno-zgodovinski spomenik. Ker se je pa v bližini teh razvalin gradila avtocesta, nas nikakor ne bi smelo presenetiti, če so ostanki te cerkve za vekomaj izginili ob tem zadnjem gradbenem posegu.

V času ekumenizma bi lahko v praksi dokazali, da mislimo s tem gibanjem resno. Ne glede na te vidike pa se zastavlja vprašanje, ali nista slovenska država in RKC pravzaprav dolžni to urediti, ko vemo, da je to cerkvico in celoten kompleks okrog nje l.

1600 rekatolizacijska komisija pod vodstvom žalskega župnika Mihaela Šege razstrelila.

Na Slovenskem premoremo menda preko 2300 cerkva, ki so v lasti RKC. Tudi v sedanjem času se še zidajo nove cerkve. Ne bom se vtikal v upravičenost tega dogajanja, vendar se kot ekonomist vprašujem, ali ne bi bilo bolj v soglasju z evangelijem, če bi RKC, ki jih namenja za zidavo novih cerkva, raje vlagala sredstva, v izgradnjo novih gospodarskih zmogljivosti, kjer bi vsaj nekateri od 115.000 brezposelnih našli nova delovna mesta.*

Nehajmo torej poudarjati zunanji blišč in začnimo upoštevati stare norme in vrednote. Nehajmo postavljati nove zidove, ki bodo dolgoročno samevali. Raje se osredotočimo na vsebino našega življenja in poskušajmo vzpostavljati družbeno in osebno ravnotežje. Mogoče tako, kot so to počeli Judje Stare zaveze. Stari Judje so slavili vsako petdeseto leto kot jubilejno. V tem letu so odpisali vse dolgove in nemara tudi stare zamere. Predvsem pa so vsakih petdeset let v svoji staroveški zgodovini ponovno delili zemljo. Ta je bila takrat najpomembnejši produkcijski faktor, ki jim je omogočal preživetje. Ker se je s potekom časa rodovitna zemlja nesorazmerno nakopičila v rokah posameznikov, je zavestna odločitev modrecev tistega časa zapovedovala posebno družbeno prakso: ponovno in enakomernejšo delitev zemlje. Koliko jubilejnih let je že od takrat minilo in ali niso morda ravno te norme in vrednote jubilejnega leta dolgoročno ohranile ta narod vse do danes? Vsak narod ima svoje norme in vrednote in svoje pesnike in modrece. Tudi mi Slovenci. In naš največji pesnik je zapel, kot smo zapisali o svobodni izbiri vere in postave. Žal tega dolgo nismo mogli ali zmogli storiti: ali je napočil zdaj v osamosvojeni Sloveniji trenutek, ko se bo ta želja uresničila? Jubileji so praviloma priložnost za premislek o tem, kje smo, kaj smo dosegli in kaj nameravamo storiti v bodoče. So trenutek, v katerem je treba poslušati še drugega pesnika, ki nam je povedal: "Predaj se vetrom, naj gre kamor hoče, naj srce se navriska in izjoče, vendar mornar, kadar je najvišji dan, izmeri daljo in nebeško stran."

Imejmo torej svoje jubilejno leto! Pravzaprav so nam ga zgodovinske okoliščine objektivno vsilile. Tranzicijski procesi so naše jubilejno leto! Ravnajmo modro in vzpostavimo pravičnejšo razporeditev premoženja, "odpišimo dolgove" in predvsem vse stare zamere. Nekaj staroveškega se dogaja pri nas: prerazdeljujemo družbeno premoženje in poravnavamo storjene krivice. Ali delamo to dosledno in pravično? Ali bo izplen tega početja večja pravičnost in učinkovitost na področju zadovoljevanja potreb slovenskih državljanov? Z vso pravico lahko pričakujemo to; istočasno pa dvomimo, da smo na pravi poti. Kažejo se že znaki zgrešenega modela privatizacije in na površje so prišle človeška grabežljivost in želja po gospodovanju ter z ničimer upravičena koncentracija premoženja in tudi oblasti v rokah pokvarjenih povzpetnikov. Vse kaže, da bo treba ponovno "izmeriti daljo in nebeško stran." In to čim prej. Kajti v pretirani vnemi opuščanja starih norm in vrednot ter institucionalnih rešitev uničujemo marsikaj tistega, kar je bilo v preteklosti bolj urejeno, socialno pravičnejše in dolgoročno ekonomsko učinkovitejše.

Bibliografija:

J. Javoršek: Primož Trubar, Ljubljana, 1986.

J. Rajhman: Prva slovenska knjiga v luči teoloških, literarno-zgodovinskih, jezikovnih in zgodovinskih raziskav, Ljubljana, 1977.

M. Rupel: Primož Trubar, Življenje in delo, Ljubljana, 1962.

Sveto pismo, Starega in novega zakona, London, 1965.

* Pri tem se spominjamo Matevževega evangelija, ki v 6. poglavju v 5., 6. in 7. verzu pravi sledeče: "In kadar molite, ne bodite kakor hinavci, kajti oni radi po shodnicah in po uličnih vogalih stoječ molijo, da se kažejo ljudem. Resnično vam pravim: Prejeli so plačilo svoje. Ti pa, kadar moliš, pojdi v izbo svojo in zapri duri svoje ter moli k Očetu svojemu, ki je na skrivnem, in Oče tvoj, ki vidi na skrivnem, ti povrne. Kadar pa molite, ne govorite mnogo kakor pogani, kajti oni mislijo, da bodo uslišani zaradi obilih besed svojih."